

O‘ZBEK VA INGLIZ DAVLAT BOSHQARUVI TERMINLARINING SHAKLLANISHINING TARIXIY MANBALARI

Gulmira Ergasheva Baxrom qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktranti*

E-pochta: gulmiraergasheva127@gmail.com

ORCID ID: 0009-0002-7510-4915

Abstrakt. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz davlat boshqaruvi terminlarining shakllanishining tarixiy manbalari haqida qisman yoritib berilgan. Har bir davlat o‘zining davlatchiligi va boshqaruvi jihatidan o‘z tarixiga ega. Tabiiyki, davlat boshqaruvi terminlarining shakllanishi va tarixiy taraqqiyotini yanada chuqurroq o‘rganish uchun tarixiy qo‘lyozmalar, hujjatlar bizga asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: davlat, boshqaruv, manba, termin, huquq, qonun, ijro, hujjat, tushuncha

HISTORICAL SOURCES OF THE FORMATION OF UZBEKISTAN AND ENGLISH PUBLIC ADMINISTRATION TERMS

Gulmira Ergasheva Bakhrom qizi

*PhD student at the Tashkent State University of
Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi*

E-mail: gulmiraergasheva127@gmail.com

ORCID ID: 0009-0002-7510-4915

Abstract. This article partially covers the historical sources of the formation of Uzbek and English public administration terms. Each state has its own history in terms of statehood and administration. Naturally, historical manuscripts and documents serve as our main source for a more in-depth study of the formation and historical development of public administration terms.

Keywords: state, administration, source, term, law, law, execution, document, concept

Insoniyat rivoji, boshqaruvi haqida bizga ma’lumot beruvchi asosiy manbalar rasmiy hujjatlar, yozma manbalardir. Shunday manbalarda davlat boshqaruvi, qonunchilik va qonun yaratuvchiligi bilan aloqador bir necha terminlar bizga qadar yetib kelgan va saqlanib qolgan. Davlat boshqaruvi terminlari shakllanishining muhim tarixiy manbalari IX-X

asrlarga to‘g‘ri keladi.⁵² Jumladan, Abu Nasr Forobiyning “Fozil shahar, johil shahar, buzuq shahar(adashgan shahar) haqida kitob”, “Fozil shahar ahlining boshlang‘ich qarashlari haqida”, “Shaharni o‘rganish haqida kitob”, “Millat (xalq) va shaharni boshqarish huquqlari to‘g‘risida so‘z”, “Askarlarni boshqarish haqida so‘z”, “Shahar jamoalari haqida kitob”, “Umumiy boshqarish (siyosat) kitobi”, “Siyosat al-madaniya” kabi asarlari biz nazarda tutayotgan manbalardir⁵³.

Forobiy adolatli hukmdor, odil boshqaruv va insonparvar jamiyat haqida o‘z qarashlarini va fikr mulohazalarini bayon etgan. Jamiyatda o‘rnatilgan qoidalar hamda yaratilgan sharoitlar negizida insonlar baxtga, tinchlikka erishadi va natijada bunday davlatda boshqaruv adolatli bo‘ladi, aksincha bo‘lsa, baxtsizlikka, urush va tartibsizlikka yo‘l ochilishini ta’kidlaydi.

Shuningdek, Forobiy bobomiz fozil shahar eng adolatli va ma’rifatli donishmand tomonidan boshqarilib, bu aholining o‘zaro ko‘maklashuviga, bir-biriga yordam berishiga asoslanadi, deb hisoblaydi. Biz aynan Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asarida davlat boshqaruviga bag‘ishlangan masalalarning nazariy asoslari yoritilganligiga guvoh bo‘lamiz. Bu davr manbalarida arab tiliga doir leksik birliklar faollashgan bo‘lib, bu jarayonni ekstralingvistik omil, ya’ni arablarning siyosiy tuzumi ta’siri deb baholash mumkin.

Demak, aytishimiz mumkinki, tarixda davlat boshqaruvi terminlarning asosiy qismini turkiy, arabiy so‘zlar tashkil qilgan. Davlat boshqaruvi va qonunchiligi bilan bog‘liq terminlarning tarixiy, badiiy asarlar tarkibida yetib kelganligi yangilik emas. Jumladan, Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Nizomulmulukning “Siyosatnoma”, Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” hamda “Temur tuzuklari”, Alisher Navoiyning tarixiy asarlari, Boburning “Boburnoma”si, Ogahiyning “Riyo‘z-ud davla” asari kabi bir necha manbalarni davlat boshqaruvi terminlari eng ko‘p uchraydigan tarixiy manba sifatida keltirishimiz mumkin. Ta’kidlash kerakki, XI-XIV asrga oid manbalarda mavjud bo‘lgan 700 ga yaqin ijtimoiy-siyosiy terminlarning 640 dan ortig‘i Alisher Navoiy asarlarida keltirilgani haqida ilmiy xulosalar mavjud⁵⁴. Demak, davlat boshqaruviga oid tarixiy manba sifatida Navoiy asarlarining o‘rni alohida.

Davlat boshqaruvi terminlari mavjud bo‘lgan tarixiy manbalardan yana biri bu Abu Ali Hasan ibn Ali Tusiy Nizomulmulukning (1018-1092) “Siyosatnoma” (Siyar ul-muluk) asaridir. Asar 50 fasldan iborat bo‘lib, adib davlatni idora etishda amaldorlar katta o‘rin tutishini, ularni to‘g‘ri tanlab joy-joyiga qo‘yishni, har biriga munosib amal berib, asosiy

52 Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 15.

53 Хайруллаев М. М. Форобий. – Т.: 1963. – Б. 84–85.

54 Дадабоев Х. Алишер Навоий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминларнинг эски тарихий обидалар лексикасига муносабати // Алишер Навоий туғилганининг 550 йиллигига бағшланган илмий конференция материаллари. – Т., 1991. – Б. 68–70.

maqsad yo‘lida tarbiya qilishni muhim bir talab deb biladi. Asardagi 3-fasl podshoh mazlumlarni qabul qilishi, adolatli bo‘lishi, 4-fasl amaldor, vazir va munshiylar ahvolini bilish, 7-fasl omil-u qozi va rais hollari va siyosati shartlari, 9-fasl davlat mushriflari va ularning maoshlari, 11-fasl saroydan yuborilgan oliy farmon, buyruq va ularning ijrosi haqida kabi bir necha davlat boshqaruviga oid masalalarni ko‘ramiz⁵⁵. Asarda *ummol (zakotchilar)*, *sohibxabar*, *jarchi*, *ashroflik*, *farmon*, *podshoh amri* kabi davlat boshqaruviga oid terminlarning ochiqqlanganligining guvohi bo‘ldik. Bu kabi terminlar asarda 50 ga yaqin bo‘lib, siyosatda muallif muhim deb hisoblaganlarini keltirib o‘tgan. “Siyosatnoma” o‘z davriga tegishli davlat boshqaruvi qanday bo‘lganligi haqida ma’lumot beruvchi muhim manbadir.

Davlat boshqaruviga oid yana bir qimmatli manba bu Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridir. Bu doston bizga qoraxoniylar davlatchilik tizimi, boshqaruvi haqida ma’lumot beruvchi qimmatli manbadir.

Endi ingliz davlat boshqaruv terminlarining shakllanish asoslariga nazar tashlasak, tarixiy manbalar nafaqat huquqiy hujjatlar, balki siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlarni aks ettiruvchi asarlar hamdir. Quyida muhim tarixiy manbalar va ularning ingliz davlat boshqaruvi terminologiyasiga ta’siri haqida batafsil ma’lumot keltiraman.

1. Magna Carta (1215), ya’ni “Buyuk Karta”, Angliya qirolining hokimiyatini cheklash va fuqarolar huquqlarini himoya qilish maqsadida qabul qilingan hujjatdir. Bu hujjat qirolning hukmronligini cheklash orqali konstitutsion huquqning rivojlanishiga asos bo‘ldi.

Ta’siri:

- “Hukumatning qonun oldida javobgarligi” kabi tushunchalar paydo bo‘ldi.
- Fuqarolar huquqlari va erkinliklari tushunchalari rivojlandi.
- “Hukumatning qonun asosida yuritilishi” tamoyili shakllandi.

2. Petition of Right (1628), bu hujjat parlament tomonidan qirol Charles I ga taqdim etilgan bo‘lib, fuqarolar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan. U qirolning kuchlarini cheklash va fuqarolarni noqonuniy hibsga olishdan himoya qilishni maqsad qilgan.

Ta’siri:

- “Huquqiy davlat” tushunchasi rivojlandi.
- Fuqarolar huquqlari va erkinliklariga oid yangi terminlar kiritildi.
- Parlamentning kuchi va rolini oshirdi.

3. English Bill of Rights (1689), bu hujjat parlamentning kuchini kuchaytirish va fuqarolar huquqlarini himoya qilish maqsadida qabul qilingan. U qirolning vakolatlarini chekladi va parlamentga ko‘proq kuch berdi.

55 Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр-ул мулук).– Т: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 20–36, 50–65.

Ta'siri:

- “Fuqarolik huquqlari” tushunchasi shakllandi.
- “Tenglik” va “huquqiy himoya” kabi tushunchalar rivojlandi.
- Parlamentarizm va demokratik boshqaruv asoslari belgilandi.

4. Acts of Union (1707), bu qonunlar Angliya va Shotlandiya o'rtasida birlashishni ta'minladi va Buyuk Britaniyaning siyosiy tuzilishini o'zgartirdi.

Ta'siri:

- “Millat” va “birlik” tushunchalari kengaytirildi.
- Davlat boshqaruvi terminologiyasining yangi kontekstda rivojlanishi kuzatildi.
- Birlashgan davlat boshqaruvi tamoyillari shakllandi.

5. The Constitution of the United States (1787), AQSh konstitutsiyasi, ingliz tilidagi davlat boshqaruvi terminlari uchun muhim manba hisoblanadi. U ko'plab yangi tushunchalar, masalan, “federalizm”, “ayrimlik” va “mustaqillik” kabi terminlarni kiritdi.

Ta'siri:

- “Federalizm” va “konstitutsion hukumat” tushunchalari rivojlandi.
- Davlat boshqaruvi tizimida “ijroiya”, “legislative” va “sud hokimiyati” kabi tushunchalar belgilandi.

- Demokratiya va fuqarolik huquqlari nazariyasi asoslari yaratildi.

6. The Federalist Papers (1787-1788), bu maqolalar AQSh konstitutsiyasining asosiy tamoyillarini tushuntirish maqsadida yozilgan bo'lib, davlat boshqaruvi va siyosiy nazariyaga oid terminlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Ta'siri:

- “Demokratik nazorat” va “vakillik” tushunchalari rivojlandi.
- Davlat boshqaruvining nazariy asoslari yanada chuqurlashdi.
- Fuqarolar ishtirokining ahamiyati ta'kidlandi.

7. Modern Statutes and Legal Reforms, 20-asrda va 21-asrda qabul qilingan zamonaviy qonunlar, masalan, inson huquqlari to'g'risidagi qonunlar, gender tengligi va boshqa zamonaviy masalalar bo'yicha qonunlar yangi terminlarni kiritdi va mavjudlarini yangiladi.

Ta'siri:

- “Inson huquqlari”, “gender tengligi” kabi yangi tushunchalar shakllandi.
- Davlat boshqaruvi sohasida ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillari rivojlandi.
- Zamonaviy demokratik tizimlarda fuqarolarning ishtiroki oshdi.

Xulosa: Davlat boshqaruvi terminlarining taraqqiyoti tarixiy manbalar orqali amalga oshdi. Har bir tarixiy hujjat, qonun yoki siyosiy asar o'z davrida muhim ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlarni aks ettirib, yangi terminlar va tushunchalarni kiritdi. Ushbu jarayon zamonaviy davlat boshqaruvi nazariyasi va amaliyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Tarixiy

manbalarni o‘rganish orqali biz davlat boshqaruvi sohasidagi o‘zgarishlarni, ularning sabablarini va natijalarini yaxshiroq tushunishimiz mumkin.

Adabiyotlar:

1. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 15.
2. Хайруллаев М. М. Форобий. – Т.: 1963. – Б. 84–85.
3. Дадабоев Ҳ. Алишер Навоий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминларнинг эски тарихий обидалар лексикасига муносабати // Алишер Навоий туғилганининг 550 йиллигига бағшланган илмий конференция материаллари. – Т., 1991. – Б. 68–70.
4. Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр-ул мулук). – Т: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 20–36, 50–65.
5. Абдуллаев Ш., Хамидов И. Ривожланган давлатларда давлат бошқаруви: тарихий тажриба ҳозирги ҳолат ва ривожланиш тенденциялари. – Т.: Турон замин зиё, 2016. – Б. 8.